

УДК 81'367.4.161.2
https://doi.org/10.33989/2075-146x.2020.26.227664

СВІТЛАНА ЩУПКО

ORCID: 0000-0001-9094-0415

Західноукраїнський національний університет, м. Тернопіль

СИСТЕМНЕ ОПРАЦЮВАННЯ СКЛАДНОПІДРЯДНИХ РЕЧЕНЬ В ОСНОВНІЙ ШКОЛІ (ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА НАВЧАЛЬНА МЕТОДИКА)

Статтю присвячено експериментальній методиці з вивчення різних видів складнопідрядних речень. Відзначається інтегративна роль синтаксису складного речення. У статті з'ясовується, що завдання, які стоять перед вчителем і учнями під час системного опрацювання складнопідрядних речень, складні і тому виникають неабиякі труднощі при їх вивченні.

Проте всі названі види вправ проводяться принагідно, здебільшого усно, цілком підпорядковуються системному опрацюванню теоретичного матеріалу, оскільки основним завданням перших уроків є формуванням понять, якими учні оперуватимуть, аналізуючи окремі типи складнопідрядних речень з одним чи кількома підрядними.

***Ключові слова:** граматична основа речення, сполучники та сполучні слова, складнопідрядна конструкція, синоніміка засобів зв'язку підрядної частини з головною, стилістичні особливості речень, системне опрацювання складнопідрядних речень*

Постановка проблеми

У системі навчання учнів синтаксису помітне місце посідає розділ «Складнопідрядні речення із сполучниками та сполучними словами», який складається з трьох відмінних один від одного підрозділів. Перший з них – загальні відомості про складнопідрядні речення, їх структуру, засоби зв'язку між простими реченнями, що входять до них; другий – характеристика окремих видів складнопідрядних речень; третій – аналіз складнопідрядних речень з кількома підрядними. В кожного з них – різні дидактичні завдання, тому неоднаковими мають бути методи опрацювання матеріалу.

В процесі роботи учні повинні навчитися:

- 1) визначати кількість предикативних частин у складі речення;
- 2) помічати у реченні сполучник або сполучне слово, яким його частини з'єднуються між собою;
- 3) правильно інтонувати речення (робити паузу на межі його складових частин);
- 4) виникати у смислові відношення між компонентами складного речення, ставити питання від однієї частини до іншої і тим самим визначати, де головне, а де підрядне речення.
- 5) чітко і правильно визначати тип складнопідрядного речення.

Мета статті – з'ясувати, як правильно сформувати в учнів основної школи уявлення про окремі види складнопідрядного речення. Відповідною системою навчальних вправ допомогти школярам уникати синтаксичних помилок при конструюванні цих речень.

Аналіз актуальних досліджень

Мовознавці розглядають речення як складне, багатоаспектне й різнопланове утворення.

Проте бракує фундаментальних досліджень, присвячених розвитку синтаксичних умінь і навичок у комунікативному аспекті досліджуваної проблеми. Це дає підстави стверджувати, що вивчення синтаксису складного речення в основній школі недостатньо ефективне.

Складнопідрядні речення — важливий розділ шкільного курсу української мови. В процесі вивчення цих складних речень поєднуємо засвоєння теоретичних знань з виробленням практичних умінь, з розвитком мислення і мовлення учнів.

Виклад основного матеріалу

Як і під час опрацювання будь-якого розділу шкільної програми, в процесі вивчення складнопідрядних речень поєднуємо засвоєння теоретичних знань з виробленням практичних умінь, з розвитком мислення і мовлення учнів.

І. Р. Вихованець вважає визначальними складнопідрядними структурами сполучникові складнопідрядні речення та вказує на їхню домінуючу функцію (Вихованець, 1999, с. 316).

Труднощі вивчення цієї теми пов'язані передусім з тим, що смислові відношення між частинами складнопідрядного речення дуже різноманітні. До того ж нерідко основні значення ускладнюються додатковими смисловими відтінками, переплітаються з ними. Засоби зв'язку компонентів складнопідрядних конструкцій не закріплені за певним типом речень: у реченнях одного типу можуть вживатися різні сполучники та сполучні слова, а ті самі – у конструкціях різних типів. Ускладнює роботу й те, що ті самі смислові зв'язки (наприклад умовні, часові, причинно-наслідкові) передаються не тільки складнопідрядними, але й складносурядними чи безсполучниковими складними реченнями, що у багатьох випадках складнопідрядні речення як в смисловому, так і в інтонаційному відношенні уподібнюються до інших синтаксичних конструкцій – відокремлених або й невідокремлених членів речення.

Це призводить до сплутування різних синтаксичних одиниць, до помилок у побудові та пунктуаційному оформленні складнопідрядних речень. Усе це треба враховувати, вибираючи методи і прийоми роботи, добираючи дидактичний матеріал для уроків.

У процесі роботи над складнопідрядними реченнями, як і завжди, треба спиратися на вивчене раніше. Які ж опорні відомості для засвоєння теми в учнів є? Вони мають загальне поняття про складне речення як синтаксичну одиницю, утворену з кількох компонентів (простих речень), знають, що у складнопідрядному реченні частини граматично залежні одна від одної. Про саму суть підрядного зв'язку двох компонентів – головного і залежного – учні дізналися, вивчаючи словосполучення, вміють встановлювати цей зв'язок за допомогою питань. З курсу морфології вони знають, що для з'єднання частин складного речення можуть вживатися сполучники підрядності й відносні займенники. Якщо вивчення тем «Займенник» та «Сполучник» у попередніх класах було організоване правильно, то учні не тільки спостерігали складнопідрядні речення, але й конструювали їх, використовуючи вказані засоби зв'язку (без цього роль їх не була б достатньо усвідомленою).

Усі ці знання необхідно використати.

Складнопідрядні речення становлять дериваційну базу простих ускладнених речень. На думку К. Г. Городенської, це «...зумовлено його неоднорідною природою з точки зору власне- синтаксичної та семантико-синтаксичної інтерпретації» (Городенська, 1996, с. 16). У складнопідрядних реченнях підрядна предикативна частина залежить від головної предикативної частини.

Розділ «Складнопідрядні речення із сполучниками та сполучними словами» складається з трьох відмінних один від одного підрозділів. Перший з них – загальні відомості про складнопідрядні речення, їх структуру, засоби зв'язку між простими реченнями, що входять до них; другий – характеристика окремих видів складнопідрядних речень; третій – аналіз складнопідрядних речень з кількома підрядними. В кожного з них – різні дидактичні завдання, тому неоднаковими мають бути методи опрацювання матеріалу.

В основу вивчення першого з названих підрозділів необхідно покласти вміння відрізнити складнопідрядні речення від інших, близьких за змістом конструкцій. У процесі роботи учні повинні навчитися:

- визначати кількість предикативних частин у складі речення;
- помічати у реченні сполучник або сполучне слово, яким його частини з'єднуються між собою;
- правильно інтонувати речення (робити паузу на межі його складових частин);
- вникати у смислові відношення між компонентами складного речення, ставити питання від однієї частини до іншої і тим самим визначати, де головне, а де підрядне речення.

«Вивчення складнопідрядного речення, як і всіх інших синтаксичних явищ, створює, що найкращі умови для реалізації компетентісного підходу з огляду на його складність та поліфункційність як синтаксичної категорії» (Мельничайко, 1975, с. 2).

Враховуючи те, що відомості про складнопідрядне речення будуть розглянуті на уроках української мови, а закріплення знань та вдосконалення навичок триватиме й під час вивчення окремих видів таких конструкцій, вважаємо, що на питання, пов'язані з загальними особливостями складнопідрядних речень, відвести лише два уроки. На першому з них закріпимо поняття про складнопідрядне речення, головну та підрядні частини, розглянемо засоби зв'язку між його компонентами – сполучники та сполучні слова, а також вказівні слова у головному реченні; на другому – місце підрядного речення відносно головного, особливості інтонації та пунктуації (разом з тим закріплюючи й матеріал попереднього уроку) Початкові уявлення про суть складнопідрядного речення в учнів склалися під час опрацювання тем «Загальні відомості про складне речення» та «Зв'язок простих речень у складному. Основні типи складних речень». Зокрема, там було розглянуто приклади смислової та граматичної нерівноправності частин, показано роль сполучників підрядності та сполучних слів. Тепер ці уявлення треба конкретизувати й доповнити.

На першому уроці вивчення складнопідрядних речень, як і раніше, корисно застосовувати порівняльний аналіз синтаксичних конструкцій:

1. Після сильної зливи несподівано засвітило яскраве сонце (просте речення).
2. Пройшла сильна злива, а потім несподівано засвітило яскраве сонце (складносурядне речення).
3. Після того, як пройшла сильна злива, несподівано засвітило яскраве сонце (складнопідрядне речення).

Знайшовши граматичні основи, встановлюємо, що перше речення – просте (виділена частина у ньому служить обставиною коли? після сильної зливи); а друге і третє – складні: кожне складається з двох простих речень. Тільки у другому — вони граматично не залежать одне від одного, між ними вжито сполучник сурядності а; це складносурядне речення. У третьому — головна увага зосереджується на другій частині, а перша, хоч і зберігає структурні особливості речення, вказує на час названої дії, відповідає на питання коли?, тобто виконує таку саму функцію, що й обставина часу. Для зв'язку обох частин у цьому випадку служить складений сполучник підрядності після того як, що міститься у залежному реченні. Отже, ця конструкція – складнопідрядне речення.

Цю роботу виконуємо ще на кількох прикладах: встановлюємо, що речення складне (має дві граматичні основи), частини з'єднані за допомогою сполучника підрядності або іншого слова (займенника чи прислівника), що виконує його функції. Від однієї частини до іншої ставимо питання і на цій підставі з'ясовуємо роль кожної з них. При цьому виразно, роблячи паузи, читаємо приклади, вимагаємо цього і від учнів, принагідно звертаючи увагу на відповідність між паузами та розділовими знаками. Бажано, щоб серед проаналізованих речень були такі, у яких підрядна частина займає різну позицію щодо головної. Спостереження за інтонацією та пунктуацією в таких прикладах буде доброю підготовкою до наступного уроку.

Дуже важливо, щоб головними частинами виступали не тільки двоскладні, а й односкладні речення: В селі не бачили й не чули, де вона поділась; Добре жить тому, чия душа і думка добро навчилася любити (Т. Шевченко).

Під час опрацювання засобів зв'язку між частинами складнопідрядного речення найголовніше усвідомити роль сполучників і сполучних слів (сполучники підрядності учні пізнають краще). Звісно, на цьому уроці немає змоги

розглянути всі можливі вживання сполучних слів. Та це і непотрібно: детально засоби зв'язку буде проаналізовано на наступних уроках, при вивченні окремих типів складнопідрядних речень. Тут же можна обмежитись переліком (не для заучування, а для орієнтації) займенників та прислівників, що виступають у реченнях сполучними словами (який, котрий, чий, скільки, хто, що – у різних відмінках; коли, куди, де, звідки, як) підкресливши, що вони завжди входять до складу підрядного речення.

Найважче дається учням розрізнення сполучників і сполучних слів, особливо у тих випадках, коли вони бувають омонімічними. Наведене у підручнику пояснення, що сполучники не виступають членами речення, а сполучні слова, як повнозначні частини мови, водночас виконують роль сполучника і виступають членами підрядного речення, школярі часто заучують механічно, в тексті ж розрізнити ці засоби зв'язку не можуть. Причина в тому, що при аналізі простих речень мало звертається уваги на приклади, у яких займенники та прислівники є членом речення. Зокрема, це стосується питальних речень, у яких ті займенники та прислівники, що вживаються як сполучні слова, служать для вираження основної суті питання.

На основі спостереження учні дійдуть висновку, що у ролі сполучних слів займенники і прислівники виступають тими самими членами речення, що й у простому реченні. Сполучне слово, на відміну від сполучника, може виділятися логічним наголосом: Я здогадувався, що в цей час пише брат (сполучне слово що – додаток при перехідному дієслові пише). Я здогадувався, що в цей час брат пише щоденник (що – сполучник).

Серед розглянутих речень мають бути і такі, де в головному будуть вказівні слова. Роль їх потрібно з'ясувати докладніше. Розглянемо такі вислови: Ми зупинилися біля будинку – Ми зупинилися біля того будинку. У першому з них маємо відносно закінчену думку, не відчуваємо потреби в доповненні чи уточненні сказаного. У другому слово того вказує на необхідність уточнити, про який саме будинок йдеться. Отже далі має бути підрядне речення, що відповідало б на питання якого? Таку ж різницю помічаємо у висловах: Він читав голосно і Він читав так голосно. У другому випадку мусимо вжити підрядне речення, що уточнювало б значення вказівного слова, відповідаючи на питання як?, наскільки? Таким чином, вказівне слово зумовлює характер, семантику підрядного речення.

Щоб переконливіше показати це, можна запропонувати учням доповнити головні речення, що відрізняються лише вказівними словами:

- Ми тому зустрілися біля стадіону... (чому?)
- Ми зустрілися біля того стадіону... (якого?)
- Ми зустрілися біля стадіону тоді... (коли?)
- Ми зустрілися біля стадіону для того... (для чого?) і т. ін.

Робимо висновок, що вказівне слово, виступаючи логічно наголошеним членом головного речення, вказує, на яке питання має відповідати підрядне і, отже, яку функцію воно має виконувати. Навіть тоді, коли в підрядному реченні залишиться незмінним лексичне наповнення, смисл його буде відповідати семантиці вказівного слова: Учні ідуть туди, де красується дивовижний старовинний замок. Учні ідуть звідти, де красується дивовижний старовинний замок. Без вказівного слова неможливо було б встановити різницю у відтінках значення.

Часто без вказівного слова взагалі не може бути побудоване складнопідрядне речення (Я той, що греблі рвав, а не сидів у скелі П. Воронько), в інших його можна пропустити (Вчитель розповів учням про те, як вчені-ботаніки вирощують різні селекції гладіолусів). Наявність вказівного слова надає реченню книжкового, офіційного відтінку.

Інші питання, пов'язані з вживанням вказівних слів, з їх співвідносією зі сполучниками або сполучними словами (відмінність вказівного та сполучного слова від складених сполучників), доцільніше розглядати під час вивчення конкретних типів складнопідрядних речень.

Інтонування складнопідрядних речень окремого розгляду не вимагає. На другому уроці під час вивчення інших питань треба подбати, щоб серед прикладів були питальні, спонукальні, окличні речення, щоб аналіз кожного прикладу супроводжувався виразним читанням, дотриманням пауз на межі головного і підрядного речень.

Учням складно буває визначити, де головне, а де підрядне речення. Часто вони вважають головним перше речення. Тому необхідно переконати їх у хибності такої думки, довести, що на початку може стояти залежна частина. Тут же покажемо і можливість перестановки: Тільки той ненависті не знає, хто цілий вік нікого не любив (Леся Українка). Хто цілий вік нікого не любив, тільки той не знає ненависті. Тільки той, хто цілий вік нікого не любив, не знає ненависті.

У процесі аналізу з'ясуємо, що, незалежно від того, в якій послідовності розташовані обидві частини речення, смисловий зв'язок між ними залишається незмінним: у всіх варіантах у підрядних реченнях пояснюється слово той, відповідаючи на питання хто?

Найбільше уваги треба приділити аналізу структури і виразному читанню речень з підрядними всередині головного: школярі часто не роблять паузи і не ставлять коми в кінці підрядного речення. Хоч основне пунктуаційне правило для складнопідрядних речень дуже просте: головне речення відділяється від підрядного однією чи двома комами. Однак застосування його вимагає орієнтації у структурі фрази. А для цього потрібно швидко й безпомилково знаходити граматичні центри простих речень, розуміти смислові відношення між ними, помічати сполучники і сполучні слова, бачити зв'язки між словами в кожній з частин складної структури.

Хоч про взаємне розташування головного і підрядного речень йтиметься на наступних уроках, уже тепер доцільно показати, що перестановка не завжди можлива.

«Найкраще вивчення синтаксису складного речення реалізовується в методі вправ (особливо творчих), навчальна мета яких полягає в тому, щоб навчити учнів творчо мислити, навчити вирішувати поставлену на уроці синтаксичну проблему і цим самим сприяти підвищенню ефективності граматичного ладу мовлення учнів» (Мельничайко, 1975, с. 8).

Уже під час опрацювання загальних відомостей про складнопідрядні речення застосовуємо різноманітні види роботи з розвитку зв'язного мовлення: добір сполучників чи сполучних слів, заміну одних засобів зв'язку іншими, синонімічними, добір до наведених головних речень підрядних і, навпаки, до підрядних – головних, утворення складнопідрядного речення з двох простих і поділ складного речення на прості, зміну розташування складових частин,

заміну інших синтаксичних конструкцій складнопідрядними реченнями тощо. Проте всі названі види вправ проводяться принагідно, здебільшого усно, цілком підпорядковуються опрацюванню теоретичного матеріалу, оскільки основним завданням перших уроків є формування понять, якими учні оперуватимуть, аналізуючи окремі типи складнопідрядних речень з одним чи кількома підрядними.

На наступних уроках учні теж виконуватимуть вказані вправи, пов'язуючи їх з розглядом особливостей того чи іншого різновиду складнопідрядних конструкцій. Крім того, будуть застосовані й інші види роботи, спрямовані на підвищення розвитку та культури мовлення учнів (заміна одних складнопідрядних речень іншими, виправлення неправильно побудованих речень). Вибір і спосіб виконання таких вправ залежатиме від специфіки аналізованих на уроці складнопідрядних речень.

Розглянемо особливості опрацювання окремих видів складнопідрядних конструкцій.

На цю частину розділу відводимо сім уроків. Якби завдання обмежувалося тим, щоб навчити учнів розрізняти види підрядних речень та правильно ставити у складнопідрядних конструкціях коми (а частина вчителів саме цій меті підпорядковує навчальний процес), такої кількості уроків було б забагато. Але завдання, що їх доводиться розв'язувати, набагато різноманітніші: вироблення навичок будувати і вживати різні види речень, ознайомлення із синонімією засобів зв'язку підрядної частини з головною, цілих конструкцій, з'ясування стилістичних особливостей кожного з видів складнопідрядних речень. Отже, уроки ці не можуть бути лише уроками граматики і пунктуації.

На вивчення речень з підрядними означальними доцільно відвести окремі уроки. На основі аналізу кількох прикладів підводимо учнів до висновку про роль цього виду підрядних речень. У ході роботи звертаємо увагу на те, що біля пояснювального іменника може стояти вказівне слово той, такий, яке сприяє виділенню одного чи кількох предметів з ряду однорідних. Потім організуємо спостереження над тим, якими засобами приєднується підрядне означальне речення до головного, зосереджуючи увагу на сполучних словах – займенниках що, який, котрий, чий, прислівниках де, коли, куди, звідки, як, сполучниках що, щоб, мов, наче, неначе. При цьому слід ще раз підкреслити, що при визначенні виду підрядного речення треба орієнтуватися не на засіб зв'язку, а на смисловий зв'язок з головною частиною.

Робимо висновок про розташування означального підрядного речення неодмінно після пояснюваного слова (тобто підрядне означальне не може стояти на початку, а лише всередині головного речення або після нього).

Далі необхідно організувати спостереження над значенням і формою сполучних слів. Зокрема, з'ясуємо, що сполучні слова де, куди, звідки вживаються тоді, коли підрядне речення пояснює іменник із значенням місця; сполучне слово коли – при поясненні іменника із значенням часу; як – вживається при наявності смислового відтінку порівняння; що рід сполучних слів – займенників залежить від того іменника в головному реченні, який пояснюється підрядним, а відмінок залежить від ролі займенника у підрядному реченні. Звертаємо увагу й на те, що сполучні слова який, котрий, чий можуть стояти, як на початку підрядного речення, так і після члена підрядного речення, вираженого іменником.

Вказуємо, що сполучні слова – прислівники можна замінити найбільш характерними для означальних підрядних речень сполучними словами - займенниками: Повертались через вокзал, на якому (замість сполучника де) спинився поїзд з пораненими.

Основна робота на цьому уроці – виконання різноманітних усних і письмових граматики-стилістичних вправ. Для того, щоб вчитель мав більший вибір, можна рекомендувати ще такі вправи.

1. Доповнити речення, якщо це можливо, вказівними словами і виявити зміни у відтінку значення і стилістичному забарвленні.

- а) Тихим гомоном срібних струмочків... (які весело співали)... прощалася зима.
- б) Багато наукових відкриттів зроблено в наш час... ;
- в) Стояла темна осіння ніч...
- г) У кожної справжньої людини в житті є певна мета... (яка здається для неї великою).

2. Виправити речення, вживаючи підрядні означальні:

- а) Метелик покружляв над лугом, а луг рябіє квітами. (Метелик покружляв над лугом, який рябіє квітами.)
- б) Раптом ми побачили білочку, і вона здивовано дивилась на нас. (Раптом ми побачили білочку, яка здивовано дивилась на нас.)

Такі вправи сприяють формуванню мовних навичок, дають уявлення про стилістичне використання складних речень із підрядними означальними.

На цьому ж уроці розглядаємо займенниково-означальні речення, в яких підрядне речення пояснює в головному реченні займенник, вжитий у значенні іменника. Аналізуючи приклад, звертаємо увагу на такі особливості цього типу речень: підрядне в них може бути і на початку речення; вказівне слово той може бути пропущене: Вставай, хто серцем кучерявий! (П. Тичина).

У ході роботи наголошуємо, що займенниково-означальні речення часто використовуються для чіткого, стислого викладення думки (афоризми, прислів'я), і пропонуємо учням самостійно знайти приклади, що підтверджують це.

Наступний урок присвячуємо вивченню речень з підрядними з'ясувальними. Аналізуючи приклади, підводимо учнів до висновку, що підрядні з'ясувальні вживаються при тих словах, зміст яких вимагає поширення речення з метою завершення думки. Найчастіше це дієслова мовлення (Нам повідомили...), думання (Хворому примарилось...), почування (Викладачі нашої школи пишуться...), а також прикметники, прислівники, навіть іменники, з такими самими значеннями (радий, гідний, відомо, треба, радість, думка).;

Речення з підрядними з'ясувальними загальноживані і тому особливих труднощів для учнів не становлять. Звичні у цих реченнях й засоби зв'язку – сполучники що, як, ніби, щоб та сполучні слова. Це дає змогу без зайвих пояснень перейти до тренувальних вправ – доповнення поданого вислову підрядним реченням, заміни члена речення підрядним з'ясувальним. При цьому слід показати, що завдяки підрядному реченню можна точніше висловити зміст думки:

Усім стало відомо про повернення експедиції. – просте речення.

Усім стало відомо, що (як, коли, чому, на який час та ін.) повернулася експедиція. – складнопідрядне речення з підрядним з'ясувальним.

Для спостереження змін у змісті висловлення доцільно з метою економії часу використати таблицю з рухомими елементами – сполучниками та закінченнями.

Варто підкреслити, що складнопідрядне реченням з підрядним з'ясувальним майже завжди виступає синонімом до конструкції з прямою мовою. Учні спостерігали це у сьомому класі, тепер треба зробити висновки про специфіку непрямой мови і вживання при ній засобів зв'язку. Для цього перебудовуємо вислови, у яких прямою мовою є розповідні, питальні та спонукальні речення:

Учень пообіцяв: «Доручення я виконаю». – Учень пообіцяв, що доручення він виконає.

Микола вихвалявся: «Щодня я ловив по кілька шук». – Микола вихвалявся, ніби він щодня ловив по кілька шук.

Марія попросила мене: «Поясни мені доведення теореми». – Марія попросила мене, щоб я пояснив їй доведення теореми.

Викладач запитав: «Коли буде готова доповідь?» – Викладач запитав, коли буде готова доповідь.

На основі прикладів робимо висновок, що в непрямых повідомленнях вживаються сполучники що і ніби (останній передає сумнів у правильності, достовірності змісту повідомлення), у непрямых спонукуваннях – сполучник щоб, у непрямых питаннях у ролі сполучників виступають питальні займенники, прислівники і частка чи. При нагоді ще раз звертаємо увагу на різницю у вживанні займенників у конструкціях з прямою та непрямою мовою.

Доцільно запропонувати учням відредагувати неправильно побудовані речення:

Здається, що ніби ти в казковому царстві.

Ледь чути поранений щось шепотів.

Вона не бажала Марійці одержати золотої медалі.

Пані говорить Маші, що забирайся геть.

Мирослава каже Захарові, що я буду твоєю дочкою.

Складні речення з підрядними місця та часу розглядаємо на п'ятому уроці. Вони звичні для дев'ятикласників, розпізнавати їх і знаходити у тексті неважко. Тому на цьому уроці можна виконати такі види роботи: для підрядних часу – ознайомити учнів зі сполучниками, які рідше вживаються (ледве, як тільки); відмежовувати їх від означальних речень зі словами коли, як; зіставляти із синонімічними конструкціями – дієприслівниковими зворотами та іншими поширеними обставинами; спостерігати синонімічність засобів зв'язку; для підрядних місця - відмежовувати їх від означальних підрядних зі словами де, куди, звідки: зіставляти із синонімічними поширеними обставинами.

Питання, що вимагають розгляду, однакові для обох видів підрядних речень, і тому їх можна з'ясувати одночасно. Щоправда, такий підхід вимагає від учнів більшого напруження, але деяке ускладнення роботи виправдане: вони не зможуть визначати вид підрядного речення механічно, диференціюватимуть мовні факти, що позначиться на якості засвоєння матеріалу.

Для того, щоб дев'ятикласники не сплутували підрядні обставинні речення з означальними, зіставляємо такі приклади:

В той момент, коли пролунав сигнал, хвилювання враз зникло. Тоді, коли пролунав сигнал, хвилювання враз зникло.

З того кутка, в якому я стояв, нічого не було видно. Звідти, де я стояв, нічого не було видно.

Якщо у правій колонці підрядні речення уточнюють зміст обставини часу і місця, виражених прислівниками, і тому виступають як обставинні, то у лівій вони пояснюють іменники – момент та куток, уточнюють означення до цих іменників той і того, відповідають на питання який? якого?, отже, виконують функцію означальних. Звертаємо увагу на те, що обставинний відтінок залежить від семантики пояснюваного іменника, який має у першому випадку значення часу, у другому – значення місця.

Для більшої переконливості можна замінити сполучне слово в означальних реченнях на типове – який (В той момент, в який пролунав сигнал..., З того кутка, в якому я стояв...).

Після цього з'ясуємо, чи можлива синонімічна заміна у підрядних реченнях місця і часу. Аналізуючи приклади, учні помітять, що характерні для підрядних речень місця сполучні слова де, куди, звідки не можуть замінити одне одного, бо кожне з них має інше значення, поєднується з іншими присудками. У реченнях з підрядними часу, навпаки, такі заміни можливі; сполучне слово коли може бути замінене словами як, як тільки, ледве (точніше вказують на момент дії).

Робота ця проводиться усно. Замінюючи сполучне слово, школярі виразно читають речення, роблять висновки про відмінність у змісті обох варіантів.

Під час аналізу цих складнопідрядних конструкцій звертаємо увагу на розташування головного і підрядного речень, на відносні слова у головному реченні.

Підрядні речення причини і наслідкові можна розглянути на наступному уроці. Під час аналізу підрядних речень причини учні майже не допускають помилок, так як вживають їх дуже часто. Тому головне на цьому уроці не з'ясувати суті цих речень, а ознайомити школярів з усіма можливими сполучниками, з особливостями структури, інтонаційного та пунктуаційного оформлення. Зокрема, з'ясуємо такі питання: підрядне із сполучником бо, на відміну від інших, стоїть тільки після головного; складені сполучники від того що, через те що, тому що можуть стояти або у підрядній частині, або поділятися на дві частини, з яких перша (від того, через те, тому) стоїть у головному, а друга (що) – у підрядному реченні. Тоді перша частина сполучника виконує роль вказівного слова, на неї падає логічний наголос. Отже, речення з такими сполучниками можуть мати два варіанти інтонаційного та пунктуаційного оформлення.

Речення з підрядними наслідковими краще аналізувати, спираючись на знання про підрядні причини. Адже причина і наслідок завжди тісно пов'язані. Тому складнопідрядне речення з підрядним причини часто можна перебудувати на конструкцію з підрядним наслідковим:

Надвір не можна було вийти, бо не припинялась злива. — Злива не припинялася, так що надвір не можна було вийти.

Корисно провести ще одне зіставлення – з підрядним способом дії:

Дощ лив так, що на двір не можна було вийти. – Лив сильний дощ, так що на двір не можна було вийти.

При цьому звертаємо увагу на логічний наголос і на паузу між головним і підрядним реченням.

Наступний, сьомий урок відводимо на розгляд речень з підрядними умовними та допустовими.

Опорою для роботи над підрядними умовними реченнями можуть бути знання про дієслова умовного способу, що означають дію, яка може відбутися за певних умов. Почати можна із завершення таких речень: Наш клас завоював би першість... Ніхто б тобі не дорікав... і т. ін. Найбільш імовірно, що учні додадуть підрядні речення з характерними для розмовного мовлення сполучниками як, якби: ...як усі працювали б сумлінно, ...,якби ти знову не повторював тих же помилок. Учні зможуть проаналізувати структуру доданої частини, поставити до неї питання за якої умови?. Після цього (на цих самих прикладах) з'ясуємо, що підрядне речення може стояти і перед головним, і в середині головного, що у головній частині, розташовані після підрядної, може бути слово то; що, крім названих, у таких конструкціях вживаються й інші, синонімічні сполучники: нейтральне коли, книжне якщо.

Наголошуємо, що присудком головного речення може бути не тільки дієслово умовного способу, але й теперішнього, минулого чи майбутнього часу або й неозначена форма дієслова.

Підрядні допустові мало вживаються у повсякденному мовленні і тому менше відомі учням. Розглядати їх варто у зіставленні з підрядними причини. Якщо у підрядному причини йдеться про те, що сприяло якійсь дії, то в підрядному допустовому розкриваються обставини, що перешкоджали їй. Порівняймо: книжку прочитали всі, бо вона дуже цікава. – Книжку прочитали всі, хоч й вона не дуже цікава. Таке зіставлення допомагає зрозуміти наведене у підручнику визначення і потім активно працювати над засвоєнням засобів зв'язку, над з'ясуванням синонімічності сполучників.

Сприяють засвоєнню вивченого матеріалу вправи на заміну інших конструкцій реченнями з підрядними допустовими.

Навіть побачивши список зарахованих, хлопець ще не вірив, що став студентом. – Хоч хлопець побачив список зарахованих, він ще не вірив, що став студентом.

Щоб такі завдання учні не виконували механічно, доцільно пропонувати для перебудови речення, у яких дієприслівникові звороти мають різні смислові відтінки – крім допустового, ще й значення часу, причини, умови.

Така робота створить передумови для успішного опрацювання відомостей про складні речення з кількома підрядними, сприятиме удосконаленню мовних навичок учнів основної школи.

Список використаних джерел

- Беляєв, О. М. (1993). *Сучасний урок української мови*. Київ.
- Волгина, Н. С. (1989). *Синтаксис современного русского языка*. Москва: Высш. шк.
- Вихованець, І. Р. (1999). *Граматика української мови. Синтаксис*. Київ: Либідь.
- Ганич, Д. І., Олійник, І. С. (1985). *Словник лінгвістичних термінів*. Київ: Вища школа.
- Горяний, В. Д. (1994). *Синтаксис односкладових речень*: посібник для вчителів. Київ.
- Єрмоленко, С. Я. (2005). *Синтаксис і стилістична семантика*. Київ: Наукова думка.
- Золотова, Г. А. (1982). *Коммуникативные аспекты русского синтаксиса*. Москва: Наука.
- Мельничайко, В. Я. (1975). Елементи стилістики на уроках синтаксису. *Українська мова і література в школі*, 11, 74-78.
- Омельчук С. А. (2007). Комунікативно-функційний підхід до вивчення синтаксису. *Дивослово*, 1, 2-9.
- Плиско, К. М. (1992). *Синтаксис української мови*. Харків: Основа.

References

- Bieliaiev, O. M. (1993). *Suchasnyi urok ukrainskoi movy [Modern lesson of the Ukrainian language]*. Kyiv [in Ukrainian].
- Hanych D. I., & Oliinyk I. S. (1985). *Slovnnyk lnhvistychnykh terminiv [Glossary of linguistic terms]*. Kyiv: Vyshcha shkola [in Ukrainian].
- Horianyi, V. D. (1994). *Syntaksys odnoskladovykh rechen [Syntax of single-component sentences]: posibnyk dlia vchyteliv*. Kyiv [in Ukrainian].
- Melnychaiko, V. Ya. (1975). Elementy stylistyky na urokakh syntaksysu [Elements of stylistics on syntax lessons]. *Ukrainska mova i literatura v shkoli [Ukrainian language and literature at school]*, 11, 74-78 [in Ukrainian].
- Omelchuk S. A. (2007). Komunikatyvno-funktsiinyi pidkhid do vyvchennia syntaksysu [Communicative-functional approach to the study of syntax. *Dyvoslovo [Divoslovo]*, 1, 2-9 [in Ukrainian].
- Plysko, K. M. (1992). *Syntaksys ukrainskoi movy [Syntax of the Ukrainian language]*. Kharkiv: Osnova [in Ukrainian].

- Volgina, N. S. (1998). *Sintaksis sovremennogo russkogo yazika [Grammar of the Ukrainian language. Syntax]*. Moskva: Vysshaya Shkola [in Russian].
- Vykhovanets, I. R. (1999). *Hramatyka ukrainskoi movy. Syntaksys [Grammar of the Ukrainian language. Syntax]*. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].
- Yermolenko, S. Ya. (2005). *Syntaksys i stylistychna semantyka [Syntax and stylistic semantics]*. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
- Zolotova, G. A. (1982). *Kommunikativnyye aspekty russkogo sintaksisa [Communicative aspects of Russian syntax]*. Moskva: Nauka [in Russian].

SHCHUPKO S.

West Ukrainian National University

SYSTEMIC PROCESSING OF COMPLEX SENTENCES IN MIDDLE SCHOOL (EXPERIMENTAL METHODOLOGY)

The article is devoted to the experimental method of studying various types of complex sentences. An integrative role of the syntax of complex sentences is noted. The article clarifies that the tasks faced by the teacher and the students during the systematic elaboration of complex sentences are complex and therefore there are considerable difficulties in their study. For example, when working out general information on complex sentences, we use various types of work on the development of coherent speech: the selection of conjunctions or connecting words, the replacement of certain means of communication by other, synonymous, the formation of a complex sentence of two simple, the division of complex sentences into simple, change the location of parts, etc.

However, all these types of exercises are conducted, in the majority of cases, orally, entirely subject to systematic study of theoretical material, since the main task of the first lessons is the formation of concepts that students will operate by analyzing individual types of complex sentences with one or more subcontractors.

Key words: *grammatical basis of sentence, conjunctions and connecting words, complex structure, synonyms of means of communication of the contracting part with the main, stylistic features of sentences, systematic elaboration of complex sentences*

Стаття надійшла до редакції 15.10.2020 р.

УДК 372.891:371.26:378.14
<https://doi.org/10.33989/2075-146x.2020.26.227666>

ТЕТЯНА ЯРНИХ

ORCID 0000-0001-8496-1578

ОЛЬГА РУХМАКОВА,

ORCID 0000-0002-8573-8965

НІНЕЛЬ ОРЛОВЕЦЬКА

ORCID 0000-0002-9417-5236

Національний фармацевтичний університет, м. Харків

СИТУАЦІЙНІ ЗАДАЧІ ЯК ЕФЕКТИВНИЙ ІНСТРУМЕНТ КОНТРОЛЮ ЗНАТЬ ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ

У статті розглянуто роль ситуаційних задач як ефективного інструменту контролю знань здобувачів вищої освіти. Показано, що методика проведення контролю знань із використанням ситуаційних задач спонукає здобувачів вищої освіти вивчати не тільки основну, а й додаткову навчальну літературу, удосконалити методи самоконтролю знань і умінь.

Ситуаційні задачі є одним із засобів досягнення високої ефективності освітньої діяльності здобувачів вищої освіти при освоєнні ними певних компетентностей через різні види професійної освіти. Особливе значення вони набувають у дистанційній освіті, так як забезпечують високий рівень самостійності та креативності у пізнавальній діяльності здобувачів вищої освіти.

Ключові слова: *ситуаційні задачі, інструмент контролю, знання, здобувачі вищої освіти*

Вступ. Організація освітнього процесу у вищому навчальному закладі (ЗВО) повинна відповідати світовим стандартам вищої школи, забезпечувати активне мотивування отримання здобувачами вищої освіти (ЗВО) професійних знань і гарантію якісної освіти. Сучасний процес професійної підготовки в Україні здійснюється під впливом вимог європейського освітнього простору. Вища фармацевтична школа динамічно розвивається і постійно змінюється, підвищується якість фахівців із вищою фармацевтичною освітою, що забезпечується шляхом